

PIOTR OLEŚ

Katedra Psychologii Klinicznej i Osobowości KUL

CO DOKTORANT MOŻE I POWINIEN WIEDZIEĆ?*

Od sześciu lat uczestniczę w obronach doktorskich w roli członka komisji. Sześć uczelni, pięć miast, różne scenariusze obron. Z pewnością zbyt mało to doświadczeń, by szukać uogólnień i występować w roli mentora. Sądzę jednak, iż wystarczająco, by pokusić się o kilka refleksji – być może przydadzą się komuś. Jako recenzent lub członek komisji przeważnie staram się zadawać takie pytania, które testują poziom możliwości doktoranta. Prawdziwą satysfakcję z dyskusji mam wtedy, gdy mogę o tej zasadzie zapomnieć. Do napisania tego tekstu skłoniły mnie takie obrony, podczas których musiałem o niej pamiętać.

Uważam, że przy całej różnorodności tematyki doktoratów i odmienności podejścia do badań psychologicznych da się sformułować kilka ogólnych schematów, które mogą wyznaczać powtarzalne linie myślenia i stawiania pytań. Pisząc ten tekst, postawiłem sobie za cel wyliczenie problemów, na które można i warto zwrócić uwagę, na przykład przygotowując się do obrony doktoratu, nie zamierzałem natomiast omawiać tych kwestii ani proponować sposobów poszukiwania na nie odpowiedzi, pozostawiając to samodzielności i inwencji Doktorantów. Pytania pogrupowane zostały w trzy zespoły.

* Serdecznie dziękuję Profesorom Jerzemu Brzezińskiemu, Zdzisławowi Chlewińskiemu, Dariuszowi Dolińskiemu, Andrzejowi Falkowskiemu, Edwardowi Nęcce, Czesławowi Nosalowi i Bogdanowi Wojciszke za cenne uwagi, które pozwoliły mi udoskonalić niniejszy tekst, oraz opinie, w tym również krytyczne, które pozwoliły mi znaleźć odpowiednie miejsce do publikacji tego niedoskonałego skądinąd materiału. Dziękuję również Uczestnikom seminarium doktorskiego w dniu 17 maja 2003 r. za inspirującą dyskusję nad przedstawionym tu materiałem.

I. PROBLEM PRACY

1. Na czym polega novum pracy? – pytanie, na które na ogół odpowiadają recenzenci, jednak ważne, by i sam doktorant wiedział, co w jego pracy jest nowego, na czym polega oryginalność jego rozwiązania problemu, co nowego wnoszą uzyskane wyniki lub – jeśli to możliwe – czy i w jakim stopniu problem podjęty w pracy jest nowy.

2. Czy problem został właściwie postawiony? – biorąc pod uwagę stan wiedzy w ramach określonej tematyki można ocenić, czy pytanie nie jest za ogólne lub zbyt szczegółowe, w jakim stopniu jest wtórne i – wobec tego – czy projekt sprowadza się do replikacji innych badań (co również ma swoją wartość), wreszcie – czy na tak, a nie inaczej postawione pytanie w ogóle da się odpowiedzieć na obecnym etapie rozwoju dyscypliny, czyli czy problem jest/był rozwiązywalny¹. Z kolei odnosząc się do uzyskanych rezultatów – czy udało się uzyskać satysfakcjonującą odpowiedź, czy też sprawa okazała się bardziej skomplikowana i odpowiedź jest tylko częściowa.

3. Jakie nowe pytania i problemy implikuje realizacja projektu? – warto znać odpowiedź na to pytanie, pamiętając, iż wartość niektórych badań wynika w większym stopniu z nowych pytań, do jakich prowadzą, niż z osiągniętych wyników. Kwestia, co i jak warto dalej badać, jest inspirująca zwłaszcza w przypadku falsyfikacji dobrze uzasadnionych hipotez, tudzież wyników niejasnych albo kontrintuicyjnych.

4. Jak wyjaśnić zachowania lub zjawiska – jeśli takie zostały wykryte – które nie podlegają stwierdzonym prawidłowościom? – gdy wnioski opierają się na statystyce, najistotniejsze jest wyjaśnienie tego, co się potwierdziło bądź nie w odniesieniu do prawidłowości lub zależności postulowanych w hipotezach, jednak nie mniej inspirująca może okazać się próba wyjaśnienia przyczyn, dla których jakaś mniejszość zachowuje się inaczej, nie zapominając wszakże o sytuacyjnej zmienności zachowania. Inaczej mówiąc: dlaczego część badanych nie pasuje do modelu? Chodzi przy tym również o umiejętność odróżnienia tendencji od przypadkowości zachowania.

5. Jaka jest aplikacyjna wartość badań? – czyli co z nich wynika dla różnorodnych możliwości zastosowań np. w zakresie skuteczności działań, edukacji, profilaktyce zaburzeń, psychoterapii i rehabilitacji itp., innymi słowy: czy badacz widzi

¹ Ten problem dotyczy wprawdzie roli promotora, który z uwagi na większe doświadczenie i wiedzę ma gwarantować jakość stawianych pytań badawczych, jednak – po pierwsze – od momentu sformułowania problemu do czasu sfinalizowania projektu w nauce wiele może się zdarzyć, a – po drugie – warto, by na finiszu doktoratu jego autor miał tego rodzaju metarefleksję nad jakością swych badań.

jakieś bezpośrednie możliwości zastosowań uzyskanych wyników lub opracowanych metod lub jakie dostrzega kierunki poszukiwań możliwych aplikacji.

6. Jakie są mocne i słabe strony przeprowadzonych badań? – warto, by autor pracy wiedział, dlaczego poświęcił kilka lat pracy rozwiązaniu określonego problemu, co udało się uzyskać i co jest niezaprzeczalną wartością wykonanego projektu. Nie mniej istotna jest analiza wykonanych badań pod kątem ich słabych stron. Niektórzy doktoranci uciekają przed tym jak przed ogniem, podczas gdy dowodzi ona dojrzałości metodologicznej wyrażającej się zdolnością do rzetelnej ewaluacji badań naukowych. Świadomość realnych niedoskonałości projektu i jego realizacji nie tylko znamionuje dojrzałego badacza, a dla redakcji wiodących czasopism należy do standardów wymagań stawianych autorom publikowanych artykułów, ale pomaga również w krytycznej ocenie wartości wyników i jest bardzo przydatna w doskonaleniu warsztatu metodologicznego.

Odpowiedź na pytanie o mocne i słabe strony badań implikuje ocenę trafności wewnętrznej i trafności zewnętrznej przeprowadzonych badań².

II. PROBLEMY TRAFNOŚCI WEWNĘTRZNEJ

Trafność wewnętrzna sprowadza się do doboru odpowiedniej procedury badawczej, która umożliwia uzyskanie prawdziwej odpowiedzi na postawione pytanie, czyli – inaczej mówiąc – stanowi gwarancję prawidłowo przeprowadzonego procesu weryfikacji hipotez. W tym obszarze można wyróżnić następujące problemy:

1. Czy sposób operacjonalizacji zmiennych był właściwy? – czyli czy przejście od konstruktów teoretycznych do zmiennej uchwyconej w empirii było właściwe i optymalne; pytanie to często sprowadza się do kwestii zastosowania optymalnych metod pomiaru i kontroli zmiennych. Więcej, jakie inne możliwości w tym zakresie doktorant rozważał lub też napotkał już w trakcie badań i jaka jest ich wartość.

2. Czy procedura badań gwarantuje rozwiązanie problemu badawczego? – chodzi o to, czy ze względu na sposób postawienia problemu i zakres badań da się odpowiedzieć na postawione pytanie. Inaczej mówiąc, czy badanie przeprowadzono zgodnie z zasadami sztuki i czy przy tak poprowadzonych badaniach możliwe było uzyskanie odpowiedzi na postawione pytanie; na przykład jeśli pytano o uwarunkowania, to czy wyniki rzeczywiście upoważniają do wniosków o zależnościach przyczynowych.

² Problemy trafności wewnętrznej i zewnętrznej porusza J. Brzeziński w książce *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1996.

3. W świetle jakiej teorii interpretować uzyskane wyniki? – pytanie to okazuje się czasem potrzebne, gdy praca skupiona jest na określonym zjawisku, a kontekst teoretyczny jest wielowątkowy, podobnie gdy badacz stosuje metody zbudowane na bazie odmiennych założeń; jeśli projekt badawczy ma wyraźną podbudowę teoretyczną – a powinien – pytanie jest banalne, a odpowiedź na nie – oczywista.

4. Jakie są alternatywne możliwości interpretacji rezultatów? – chodzi w tym przypadku zwłaszcza o próbę spojrzenia na uzyskane wyniki z perspektywy innej teorii: czy jest to możliwe, a jeśli tak, to do jakich interpretacji, wniosków lub pytań może to prowadzić; chodzi również o odróżnianie faktów obrazowanych wynikami oraz ich interpretacji, która dopuszcza większą dowolność.

5. Czy sposób opracowania danych był optymalny? – tę kwestię można rozpatrywać na dwóch poziomach: po pierwsze – chodzi o to, w jakim stopniu badacz zdaje sobie sprawę z warunków wstępnych, wartości i ograniczeń metod statystycznych, czyli czy zastosował właściwe lub optymalne statystyki; i – po drugie – czy odpowiednio je interpretuje, wykorzystując ich możliwości i nie popełniając błędu nadinterpretacji (por. punkt 2).

6. W jakim stopniu część teoretyczna i empiryczna korespondują ze sobą, tworząc spójną całość? – pytanie ważne w odniesieniu do prac autorów, którzy w części teoretycznej umieszczają rozbudowany przegląd literatury lub starają się popisać zakresem posiadanej wiedzy, nie znajdującą bezpośredniego odniesienia do projektu badawczego; z jednej strony chodzi o stopień wykorzystania potencjalności zawartych (lub ukrytych) w części teoretycznej, a z drugiej strony – czy badania osadzono na gruncie odpowiedniej teorii, czy może była lepsza.

III. PROBLEMY TRAFNOŚCI ZEWNĘTRZNEJ

Trafność zewnętrzna polega na możliwości uogólniania wyników na określoną populację, sprowadza się zatem do odpowiedzi na pytanie, kogo – i w jakim stopniu – dotyczą uzyskane wyniki. A oto pytania szczegółowe:

1. W jakim stopniu uzyskane wyniki można uznać za reprezentatywne i dla kogo? – wyraźne określenie, kim byli ludzie biorący udział w badaniu, nie ogranicza się do analizy kryteriów doboru próby – wiadomo, z jakimi trudnościami wiąże się dobór próby losowej – chodzi też na przykład o to, kim są osoby odmawiające udziału w badaniach lub wypadające z nich z różnych przyczyn, co jest szczególnie ważne w przypadku badań podłużnych.

2. Czy – i w jakim zakresie – istnieje możliwość uogólniania wyników? – w tym wypadku chodzi zwłaszcza o specyfikę badanego zjawiska, która z natury rzeczy pozwala na uogólnienia (np. badania psychofizyczne lub psychofizjologiczne),

bądź nie dopuszcza takiej możliwości (np. badanie postaw lub preferencji). Rozważając charakter zjawiska, należy jednocześnie brać pod uwagę dobór próby oraz kwestię podania ewentualnej listy zastrzeżeń dotyczących możliwości uogólniania wyników.

3. Jakie niekontrolowane zmienne mogły wpłynąć na otrzymywane wyniki? – w badaniach eksperymentalnych pytanie sprowadza się do ewaluacji pod tym kątem procedury i doboru próby; w badaniach korelacyjnych najczęściej zmierza w kierunku oceny potencjalnego lub rzeczywistego wpływu zmiennej aprobaty społecznej, co niekiedy ma decydujące znaczenie dla wartości uzyskanych wyników.

4. W jakim stopniu wyniki są zrelatywizowane do określonych metod badania i sposobu opracowania danych? – chodzi w gruncie rzeczy o to, w jakim stopniu decyzje podejmowane podczas badań oraz obliczeń spowodowały taki a nie inny układ wyników, czyli co jest pochodną samego zjawiska i jego natury, do której usiłujemy dotrzeć, a co obrazem wynikającym ze sposobu ujęcia i analizy danych.

5. Czy odniesienie do innych badań jest kompletne? – paradoksalnie pytanie to jest istotne zwłaszcza w odniesieniu do polskich publikacji, które stosunkowo łatwo przeoczyć, nie dysponując odpowiednimi bazami danych; łatwiej zgromadzić literaturę via PsychInfo i Internet, niż prześledzić, co na przestrzeni ostatnich i wcześniejszych lat opublikowano w kraju.

Sygnalizowane pytania mają szersze odniesienie, mogą być przydatne nie tylko dla doktoratów, gdyż dotyczą w ogóle pracy badawczej. Dla większości uczestników studiów doktoranckich nie wybiegają – jak sadzę – poza granice oczywistości. Dla osób broniących doktoraty z wolnej stopy mogą okazać się pomocne. Prawdopodobnie w każdej solidnie przygotowanej pracy doktorskiej można znaleźć odpowiedź na większość z nich. Dyskusja podczas obrony jest wówczas mniej przewidywalna. Myślę, że umiejętność spojrzenia na efekt realizacji projektu badawczego z perspektywy wymienionych powyżej zagadnień pozwala nie tylko solidnie przygotować się do obrony doktoratu, lecz może też pomóc dostrzec w nim potencjalności, które warto dalej rozwijać.

Na koniec chcę dodać, że w żadnym wypadku nie chodziło mi o instrukcję dla recenzentów i członków komisji, na co można zwracać uwagę i o co pytać. Inwencja w tym zakresie pozostaje nieograniczona i doktorant nie powinien oczekiwać, że spotka się właśnie z takimi a nie innymi pytaniami. Najciekawsze dyskusje wokół projektów badawczych zawiązują się spontanicznie, często na bazie oryginalnych i zupełnie nieoczekiwanych pytań. Niemniej jednak, koncentrując się na przedstawionych powyżej problemach, można lepiej przygotować się do obrony doktoratu.